

Egy „lappangó” kopt kódex

Másfél évtizeddel ezelőtt figyeltem föl az akkor még a kairói Kopt Múzeum egyik tárlójában látható kicsi, képeslap nagyságú nyitott kopt kódexre, melynek bal oldalán egy kereszt állt, jobb oldalán pedig keretbe foglalva egy tizenegy rövid soros szöveg volt olvasható: *„Megváltónk és Urunk Jézus Krisztus igéje, melyet kijelentett az ő dicső szentjeinek, az apostoloknak, mielőtt fölvetett (a mennyekbe)...”*. Ez a kezdet, a múzeum falán levő rövid leírástól – Kasr el-Wizz-ből származó „imakönyv” – eltérően inkább egy gnosztikus evangélium bevezetőjére emlékeztetett, hisz a Föltámadottnak a mennybemenetel előtti extrakijelentése ezekben a körökben volt kedvelt.

A kódex és leletkörülményei

A kézirat 1997 után átkerült Asszuánba az újonnan megépült Nubia Museumba, s ott ismét beletárolták, s az „SR 168” jelzetet kapta. Ez a kis kódex 1965 telén a núbiai leletmentés során a chicagói Oriental Institute ásatása révén került elő Kasr el-Wizz monostorából. George T. Scanlon ásatási előzetesében összefoglalja, hogy mi az a meglehetősen kevés, amit erről a szudáni határtól északra 2 km-re fekvő, szinte ismeretlen helyről korábban tudni lehetett, s amely már az ő beszámolójának megjelenésekor örökre víz alá került. Farastól, a püspöki székhelytől félórányi gyalogútra megépült az a három hajós templom, melyet építészeti kritériumok alapján nagyjából Kr. u. 550-750-re datáltak. Samsz ad-Din Turan Sah hadjárata során (valamivel 1170 után) valamennyi Asszuántól délre fekvő kolostor, így ez is elpusztult, ám az sem zárható ki, hogy a szerzetesek már korábban elhagyták a monostort (mivel a legkésőbbi datálható emlék egy 11. századi csésze). Abban a nem egészen 4 x 3 méteres cellában, melyben a fekvőhelyek tanúsága szerint talán négy szerzetes is lakhatott, s amelyet az ásatók II-E-vel jelöltek, a délnyugati sarokban került elő az általunk vizsgált kódex. Ezt az iratot maga G. Scanlon, akinek a rövid előzetes közlések ismeretében

feltétlenül tudnia kellett, legalább nagyjából a kódex jellegéről, szintén a félrevezető „book of prayers” kifejezéssel illeti, és csak külsőlegesen írja le, anélkül hogy a tartalmát akár egy szóval is említene. Ma már nehéz megállapítani, hogy az első kutatók mennyire ismerték föl a lelet jelentőségét, mert egyszerre láttak napvilágot olyan egymásnak ellentmondó kijelentések, hogy „az Asszuáni Nagy Gáttól délre folyó mentőátsatások legizgalmasabb lelete” és „a kötet tartalma önmagában nem igazán jelentős”, sőt, a chicagói egyetem egy ásatási beszámolóján, ahol az ónúbiai feliratokról szó esik, ott a kódexet meg sem említik.

1999-ben már nem a Kopt Múzeumban, hanem az asszuáni Nubia Múzeumban láttam viszont az ismerős kódexet. Átlapozva a kódex ekkor még ismeret-

A keresztes lap

len sorrendben levő lapjait, annyi rögtön látszott, hogy a szöveg kezdete a fonott mintával keretezett, a múzeumi tárlóban is kiállított oldal, majd lapozva ennek tülks oldalán (számozásom szerint 4. oldal) az 5. sor után egy vízszintes sorminta következik, és egy értelmi egység a soron kinyílik, nagy n iniciálával kezdődik. Egy másik oldal (a 23. oldal) csak öt sort tartalmaz, *amen*-nel záródik, majd kétsoros, x-ekkel díszített záróvonallal választja el a szöveget a lap üres felétől. Nyilvánvaló, hogy ez egy irat végét kell jelezze. Ha lapozunk, a 24. oldal egy töredékes a iniciálával kezdődik, ami egy új irat, de legalábbis egy új fejezet kezdetére utalt. Továbbá egy olyan lapnak, melynek egyik oldalán kereszt van (tehát föltétlenül valaminek a végét jelzi), az előoldalán (33. oldal) a szöveg az alsó margóig terjed, és alatta a már ismert két soros, x-ekkel díszített záróvonallal. A két irat-kezdetből és a két befejezésből tehát azonnal meg lehetett állapítani, hogy *legalább* két irattal (vagy fejezettel) van dolgunk.

A kódex anyaga pergamen. Feltehetően egykoron kötése is volt, bizonyára bőrből, ez azonban mára elveszett, mert a legelső, üres oldal erre utalt, ám a legutolsó (írott) oldal ennek az ellenkezőjét sugallta. Lehetséges, hogy az eredeti kódex valamivel (vagy

Az első szöveges oldal: „.....

éppenséggel sokkal) több lapot is tartalmazott. Ha így volt, nem tudjuk, hogy a miért veszett el, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a kolostort elhagyó szerzetesek e csonka kódexet miért nem vitték magukkal. Lehet, hogy ebben az időben a kolostor lakói között a kopt nyelv már háttérbeszorult.

A kódex ma 17 lapot, azaz 34 oldalt tartalmaz, melyeknek szélessége kb. 10 cm, magassága 16,7 cm, s így éppen azon a határon van, hogy miniatűr-kódexnek lehet nevezni. (Egy ilyen méretű kódex, sőt 25-30 lap is, egy juh bőréből kijön.) Mivel az oldalakat a kopt írások nem számozták, sorrendjüket a hasonló szakadások figyelembevételével a fordítás tisztázta, és kiderült, hogy a szöveg folyamatos és hiánytalan. A 34 oldalból 31 koptul írott szöveget tartalmaz, míg a már említett legelső lap külső fele üres, belső oldala egy óriási kereszttel díszített, és a legutolsó oldal egy hasonló kereszttel van kitöltve.

Írásképek

Az írásképek vizsgálatánál föltűnik, hogy az összes lapon látható folyamatos (bekezdést, vagy sor kihagyását természetesen nem ismerő) írás egy ponton megtörik: a 23. oldal fele üresen maradt. Nem folytatták az írást, a második iratot a következő oldalon kezdték. A félbehagyott oldal egyértelműen mutatja, hogy az írások egyfelől jelezni akarták, hogy itt valami véget ért, másfelől pedig nem tudta előre, hogy meddig fog tartani a szöveg, az írás terjedelme esetleges volt.

A Második Irat pontosan a lap alján ér véget, mintha előre tudták volna, hogy épp ilyen hosszú lesz. A szöveg "sűrűsége" a Második Iraton belül egységes, az Első Iratban laponként kevesebb sor, és soronként kevesebb betű van. A Második Irat "tömörebb". Az Első Irat oldalanként átlagosan 10,04 sort tartalmaz, átlagosan 11,18 betűvel, míg a Második Irat átlagosan 12,4 sort és soronként átlagosan 13,14 betűt jelent. Ám nincs váratlanul, vagy a lap aljához, avagy az irat végéhez közeledve sűrűsödve az írás, tehát nem menet közben föllépő kényszer miatt változik meg az írásképek. A "tömörségnek" ez a szignifikáns különbsége fölveti a kérdést, hogy vajon ugyanaz az írók írta-e mindkét iratot? Ennek megválaszolása csakis egy alapos paleográfiai vizsgálattal történhet. Ennek során az egyes betűket megvizsgálva (azokat más, datált kéziratokkal összevetve) megpróbáljuk minél szűkebbre vonni azt az alsó és felső időhatárt, amelyek között használták azt az írásmódot, mely az általunk vizsgált kézirat írásokra – vagy amint az ténylegesen kiderült: egyetlen írásokra – jellemző volt. Megfigyelhető volt, hogy nemcsak az időbeli határok jelölhetők ki ily mó-

don viszonylag nagy biztonsággal, hanem – meglepő módon – a földrajzi határok is. A G *schima* (más olvasat szerint: *kjima*) egyes esetekben olyan sajátosság, a betűnek az általános kopt duktustól eltérő írásmódjával találkozunk, mely a görög minusculusban szokásos d-ra emlékeztet, s amely teljesen egybeesik a G ónubiai megfelelőjének írásmódjával. Ez az adalék számomra meggyőzően utal arra, hogy *kódexünket valószínűleg nem írhatták bárhol Egyiptomban, s vitték le később Délre, hanem bizonyosan egy olyan déli scriptoriumban írták, ahol az ónubiai írás is ismert és használt volt.* Vizsgálatainkból általánosságban megállapítható, kéziratunk a 6-7., vagy még inkább a 8. század után, és a 10-11. századdal bezárólag írható, de néhány betű ennél pontosabb datálást is megenged, a z, k, l, p határozottabban mutat a 9. század felé, míg az e ezt egyértelművé teszi, sőt a f még ennél is korábbra tendál. A S sem engedi meg a 9. század utánra való keltezt. Talán nem tévedünk, ha kéziratunkat paleográfiai alapon nagyjából a 9. század derekára, a 850 ± 30 körüli évekre datáljuk, s egyben föltételezzük azt is, hogy kéziratunkat Kasr el-Wizz monostorának, vagy esetleg a kőhajításnyira fekvő püspöki székhely, Faras katedrális melletti három monostor egyikének a scriptoriumában másolhatta egy írástudó. Bár a Második Irat "tömörebb" mint az első, az írásképekben – a javításokat végrehajtó második kéz betűitől eltekintve – nem látunk lényeges különbségeket, s az i, u és S betűknél mutatózó, nem egyértelműen markáns különbségek dacára, b, d, z, q, f, j, T betűknél jelentkező karakterisztikus hasonlóság miatt arra gondolunk, hogy valószínűleg ugyanaz az írók írhatta a kódex mindkét iratát. Nem kizárt, hogy két külön alkalommal ült neki a két irat leírásához, ez magyarázhatja a „tömörség” különbözőségét, de az írás ductusa ugyanarra a scriptura utal. Ez persze lehetséges, hogy az Első Irat elkészítése után derült ki, hogy a pergamenel takarékoskodnia kell, s ezért a Másodikot jobban össze kellett szorítania.

Javítások

Az írások még menet közben észrevett néhány hibát, ezeket rögtön javította. A legföltűnőbb a 22. oldal 9. sorában található, ahol keretbe foglalta azt a fekete téglalapot, amivel eltakarta az elírást. A pergamen átvilágítása egyértelműen megmutatta, hogy tévedésből az a?xarisma szót írta a xaris helyett, amit később oda is írt. Több hibát az eredeti scriptor nem vett észre, ill. csak egy adott pontig javította a szöveget. Maradtak ki nem javított hibák is. Ha a kétértelmű 30. oldal 11. sortól eltekintünk, akkor úgy tűnik, hogy maga a scriptor csak az eredetileg valamivel korábban (esetleg csak egyetlen nappal korábban) írt Első Iratot javította, és a korrektor már valamivel később, szintén csak erre a részre kon-

A hely, ahol a kódexet megtalálták (JEA 56, 1970, X. tábla 4. kép)

centrált. Ez annál különösebb, hisz a Második Iratban is vannak hibák, s ezeket – egy kivételtől eltekintve – sem a scriptor, sem a kolostor más olvasója nem javította, noha a kódex vélhetően még legalább 250 éven keresztül használatban lehetett! Nem vették volna észre? Vagy a szentnek tartott írás tisztelete tartotta volna őket vissza? Ezeket fölrohíthatta volna valaki. Felvetődik annak a lehetősége is, hogy a kolostor szerzetesei ugyan használták a kopt nyelvű kódexet, ám esetleg a kopt nem anyanyelvük volt – s ezért maradtak volna benn a korrigálatlan hibák –, mert a fennmaradt ónubiai, görög és arab írott emlékek tanúsága szerint (valamilyen szinten) ezeket a nyelveket is bírták, s bár a mindennapokban a bedzsza mellett más déli nyelveket is használhattak, valószínűleg az írásban ekkor már nem rögzített meroéit is, a lakosság nagy részének beszélt nyelve – nem a kopt, hanem – a núbiai volt.

Illusztrációk

A kódex elején (2. oldal) és feltehető végén (34. oldal) levő két keresztől, és a szöveg első lapját (3.) bekeretező fonadékmintától eltekintve a 6., 7., 8., 10., 12., 16., 18. és 20. oldalán található illusztráció. Egy kivételtől eltekintve tehát, csak a páros (azaz bal-) oldalakat díszítették, de ez is abbamaradt, s a Második Irat már teljesen illusztrálatlan. Szándékolt ez, vagy valami megakasztotta a munkát, netán valaki leállította az illusztrálást? Ezt nem

tudjuk. Ha így is lett volna, bizonyára nem dogmatikai okok játszhattak közre, hisz a kódexet nem pusztították el, ellenkezőleg, hosszú ideig használatban maradt. A rajzok – úgy tűnik – a szöveg elkészülte után rövid idővel keletkeztek, néhol IX. (X.) századi analógiával is rendelkezünk, s a 6., 12., 16., de talán még a 18. és 20. oldalaknál is a margón elhelyezkedő rajz közvetlenül kapcsolódni látszik a bal margó egy-egy betűjéhez. Hogy pontosan mennyi idővel követte az illusztrátor munkája a scriptorét, azt nem tudjuk, de bizonyára megelőzte azt a korrektort, aki a 7. oldal 2. sorát javította, mert ő már a nim szót kénytelen volt beleírni az akkor már ott levő növény szárába, míg ha korábban dolgozott volna, akkor az illusztrátor másképp gazdálkodott volna a margón fennmaradó szűkebb hellyel...

Ha föltételezéseink helyesek, akkor a kódex irnoka és illusztrátora ugyanabban a scriptoriumban dolgozott, és egymás kezéből vették át a pergament, egymással beszélhettek. Annál különösebb, bár a kopt kéziratok vonatkozásában egyáltalán nem szokatlan, hogy a szövegnek, és a mellette található illusztrációnak semmi köze egymáshoz, a képek nem vonatkoztathatók a mellettük levő sorokra.

A második és az utolsó oldalon az egész laptükröt betöltő, bőrfonátú, zöld, barna, narancssárga kereszt képe látható... A 12. oldalon látjuk az egyetlen emberábrázolást, ami szemléletesen mutatja, hogy a núbiai kopt keresztények számára ez nem volt tiltott. Ez a fej ugyanakkor azért is említésre méltó, mert közeli hasonlatossága a legkorábbi emberábrázolásos kopt kódexillusztrációk egyikének, amelyet anno 848-ra tudunk datálni, s ez nagyjából ugyanaz az idő, mint amire a mi kódexünk paleográfiai vizsgálata is mutatott.

A Megváltó szava a keresztről

„A Megváltó szava a keresztről” jellegében a húsvét utáni extrakijelentéseket adó dialogusevangéliumokra hasonlít. Eltér azonban ezektől feltűnően rövid terjedelmével, hisz sem Jézus életét, sem a passiótörténetet, sem a gyülekezet több aktuális problémáját nem tárgyalja, hanem lényegében csak egyetlen kérdést akar megválaszolni. Péter többes szám 1. személyben nemcsak a tanítványi kör, hanem az aktuális gyülekezet nevében is kér feleletet arra a „misztérium”-ra, hogy a *Megváltó miért fogja magával hordozni a kereszt jelet az eschatológikus végítélet napján*. A Megváltó a kereszt jelének elhozatalát tényként kezeli, s a Föltámadott kettős válaszában a passiótörténetre visszautalva jelenti ki a misztériumot. A kereszt egyfelől mint bűnjel lesz ott, bizonyítékként, hogy Jézust megcsúfolták, s megölték, és számonkérése a bűnösök számára kárhoztatást jelent majd; másfelől azonban a kereszt jele az ítéletkor számukra apotropaion lesz. Ez valóban misztérium, rejtett kijelentés, mert a keresztnek

az ítéletkor való óvó, mentő erejéről sem a szinoptikusok, sem János nem tesz említést. Az apokalyptikus kijelentés után a Megváltó exhortációval fordul tanítványaihoz – akiket *namelos etouaab* „szent tagjaim”-nak szólít –, s az eddig rejtett örömhír átadása után immár logikusan arra buzdítja őket, hogy a *kereszt* követését prédikálják.

A záradékot talán egymástól függetlenül kétszer is át szerkesztették, mert egyfelől a Megváltóhoz intézett doxológia valójában *nem hozzá* szól, másfelől ettől a záradéktól valószínűleg független az a liturgikus használatban szekundér módon odakerült „*most és mindenkor örökkön örökké, amen*” toldalék (22,3-5), amely ellentmondásban van a közvetlen előtte álló „*ama napon, midőn ítélni fog*” (22,10-23,1) időhatározóval.

Följebb már utaltunk rá, de itt ki kell emelni, hogy „A Megváltó szava a keresztről” nemcsak koptul maradt ránk, hanem ónubiai verzióban is. A pergamen kódexet, melyet Carl Schmidt 1906-ban vásárolt Felső-Egyiptomban, s mely formájában sok hasonlóságot mutat a Kasr el-Wizz kódexszel, a berlini Staatsbibliothek őrzi. Szövegét F. L. Griffith „Stauros-text”-nek nevezte. Az ónubiai kódexet a szöveg szerint Kelet-Serra Jézus-templomában helyezték el a donátorok, meglehetősen közel Kasr el-Wizzhez, mintegy 15 kilométerre délre Farastól, a püspöki székhelytől. Az ónubiai kódex valamivel későbbi lehet a koptnál, és aligha kétséges, hogy a két kódexnek, s az általuk tartalmazott, időben sem túl távoli párhuzamos kopt és ónubiai szövegnek történetileg volt közük egymáshoz. Ugyanakkor szembeötlő a két kódex szövege közötti különbség is: bár mindkettő „A Megváltó szava a keresztről” c. irattal kezdődik, s mindkettő tartalmaz folytatás gyanánt egy második iratot is; ám amíg a Kasr el-Wizz kódex a maga Második Iratát (Megváltó Tánca) csatolja hozzá másodikként, addig a berlini MS Or. 1020. kódex egy a keresztet magasztaló litániát illeszt ide. Ennek a Kelet-Serra-ban elhelyezett kódexnek a kereszt-litániájáról Heinrich Schäfer már 1907-ben megállapította, hogy az egy görög nyelvű Pseudo-Chrysostomos szöveg kopt fordítása. Nyilván e függeléként hozzátoldott litániára utalva nevezte Griffith a teljes ónubiai szöveget egy zárojeles alcímbe „stauros-text”-nek, bizonyítva a könnyebb azonosítás kedvéért, jóllehet a szöveg elején ott áll az eredeti cím. Én azonban az Olajfák hegnyén kijelentett apokaliptikus *kopt* szövegét – még ha valamivel körülményesebb is – nem így fogom nevezni, s nemcsak azért, mert nem tartalmazza toldalékként a Pseudo-Chrysostomos-féle kereszt-litániát, hanem főképpen is azért, mert ismerjük az egykor használt címet.

Ez a kereszt-litánia, pontosabban ennek a kereszt-litániának egy másik, ónubiai nyelvű variánsa ke-

rült elő, amikor az Oriental Institute of the University of Chicago 1963-64-ben a núbiai leletmentés során éppen Kelet-Serrában végzett ásatásán egy 24 oldalas pergamenkódexet talált, mely egy Pseudo-Chrysostomos sermo szövegét tartalmazza. Ez a Khartumban őrzött kódex azonban nem tartalmazza „A Megváltó szava a keresztről” iratot, hanem csak a sermo közepén, a 14-16. oldalakon hozza a (görögül és ónubiai nyelven már máshonnan is ismert) litániát. Maga a kereszt-litánia nem képez olyan szoros egységet a homilia megelőző és következő, a Paradicsom fájáról és a keresztről szóló részével, hogy attól ne lehetne érzékeny veszteség nélkül elválasztani, de éppen e szerkesztettség engedi meg esetleges következtetések levonását. Összegezve: a Kasr el-Wizz kopt, a berlini (Kelet-Serrában írt) ónubiai és a Kelet-Serrában talált ónubiai kódexek tehát egy szűkebb környékről, és durva közelítésben hasonló korból is származnak. A Berlinben őrzött kódex két irata közül az első a Kasr el-Wizz Kódex első iratával egyezik („A Megváltó szava a keresztről”), míg a második iratának (Ps. Chrysostomos kereszt-litánia) párhuzama a Khartumban őrzött Kelet-Serra kódexben található:

	<i>KeWK</i>	<i>Berlin MS Or 1020</i>	<i>Chrysostomos Nubianus Khartum</i>
A Megváltó szava a keresztről	A Megváltó szava a keresztről	---	---
---	---	---	homilia
---	---	Kereszt litánia (Ps. Chrysost.)	Kereszt litánia
A Megváltó tánca a kereszt körül	---	---	---
---	---	---	homilia a fáról

„A Megváltó szava a keresztről” a IX-X. században (és valamivel később is) Núbiában a püspöki székhely mellett egy szerzetesi közösségben és valamivel távolabb nem szerzetesi közegben is, a kopt és ónubiai liturgiában egyaránt ismert, népszerű és használatban levő volt. Ám az általunk ismert mindkét formában szükségét érezték annak, hogy „A Megváltó szava a keresztről” ne önmagában álljon, hanem csatoljanak hozzá egy a kereszttel kapcsolatos, erősen a liturgiában gyökerező művet – ugyanakkor nem tartották szükségesnek, hogy ez mindkét esetben ugyanaz a mű legyen. A Berlin MS Or 1020 nem a Megváltó tánca a kereszt körül c. iratot, hanem a Ps. Chrysostomos által is használt kereszt litániát vette igénybe, melynek görög eredetije a 6.

század előtt nem keletkezhetett, és persze ónubiai fordítása még későbbi. Az összeállítás nyilván szerkesztés eredménye, eredetileg nem tartoztak össze. Ezt a kedvelt kereszt litániát azonban „A Megváltó szava a keresztről” irattól függetlenül is használták, amint azt épp az 1964-ben Kelet-Serrában talált kódex is mutatja. (A két, Serrához kötődő szöveg mellé társul egy harmadik is, mely szövegében ugyan nem egyezik meg ezekkel, de a Ps.-Jeruzsálemi Kyrillos által szerzett „Logos a keresztről” témájában, kegyességében és nem egy tárgyi utalásában igen közel áll az általunk vizsgált művekhez. Magát a BM Ms Or 6799 kódexet 1053-ban vagy 1070-ben írta a mára már kiolvashatatlan nevű írnok, és aKaaF Hn% tk%khshia: m%ps%Xlos m% pT<m%e serraH Ha pouJai n%tF%yuxh: „*elhelyezte azt Serrah helység Kereszt (nevezetű) templomában lelke üdvéért.*” (Figyelemre méltó a téma, a hely és az idő közelsége.)

„A Megváltó szava a keresztről” két különnyelvű változata ha nem is szó szerint párhuzamos, de igen közel áll egymáshoz, ám nem tudjuk, hogy már-már kanonizált szövegről kell-e beszélünk, vagy egyszerűen csak jó fordításról. E szoros párhuzamossághoz képest meglepő és magyarázatra szoruló a két kódex kétféle folytatása.

Mikor és hol használták eredetileg a liturgiában a *Megváltó Szava* iratot? A kérdést így kell föltenünk, ugyanis az *eredeti* „Sitz im Leben” nem biztos hogy megegyezik a későbbivel (ezért erre még vizsgatérünk), hisz önállóan ismeretlen, csak két kódexben más-más irattal összekapcsolva fordul elő. A narratíva egy konkrét ünnep időpontjára céloz: a mennybemenetel (azaz az áldozócstúrtók) előtt négy nappal, ami a húsvét utáni 5. vasárnap, vagy a rákövetkező hétfő. A liturgia azonban egy a narratívától eltérő „Sitz im Leben”-t is megenged, ez lehet akár egy kereszt ünnep is. Mindez azonban csak a Kasr el-Wizz kódex Első Iratának (Megváltó Szava) a vallás- és kultúrtörténeti kontextusa; keletkezésének korára, eredeti nyelvére *ebből* automatikusan nem vonhatunk le következtetéseket.

A Megváltó tánca a kereszt körül

A Második Iratnak, ha volt is eredeti címe, azt nem tudjuk, kódexünk nem adja meg. A hivatkozások megkönnyítésére „A Megváltó tánca a kereszt körül” címet használok. Ez rövid narratívával kezdődik, ahol a beszélő mint *mi* szólal meg. A *soter* és a *mi* között (talán) ötször váltakozó párbeszéd bontakozik ki. A harminckétszer visszhangzó *amen* egyszerre utal liturgiai jellegre és irodalmi szerkesztésre, míg a 31.-32. oldalak kérdés-feleleteivel egy katechézist tünik. A legvégén ismét visszacsöppenünk egy történeti szituáció elbeszélésébe.

A Megváltó Tánca tudomásunk szerint elegendig sem görögül, sem latinul, sem valamelyik keleti

nyelven, vagy akár éppen koptul egy másik kéziratban még nem került elő, és ilyesformán e publikátlan núbiai lelet előkerülése teljesen ismeretlen volt. Ez a szöveg két mondatos epikus kerettörténettel indít, melyből megtudjuk, hogy a Megváltó az Olajfák hegyén ül, s vele a tanítványi kör.

A Soter és a tanítványi „mi” párbeszédében az utóbbiaknak nem sok szerep jut, mivel beszélgetésük nem kérdés-feleletből áll, hanem jóformán csak a Megváltó szólal meg, amit a tanítványok egy-egy ámennel nyugtáznak. A szöveg narratív részeiből derül ki a situáció: Jézus mintegy szemben áll a keresztel, arról beszél, ahhoz szól, azzal tusakodik, azt magasztalja, azzal pöröl és az iránt áhítozik. E párbeszédes forma mögött tulajdonképpen Jézus monológjai állnak, és a megszólítottak ugyan látszat szerint a tanítványok, ő mégis a kereszthez beszél, amint ez a többször visszatérő „oh, kereszt” és „oh, szent kereszt” felkiáltásokból látszik is.

Ezek a beszédek engem János evangéliumának megszerkesztett beszédeire emlékeztetnek, noha azoknál lényegesen rövidebbek. A situáció leginkább ahhoz hasonlít, amikor Jézus elfogatása előtt – Lukács evangélista szavaival – „*Kimenvén, méne az ő szokása szerint az Olajfák hegyére; követék pedig őt az ő tanítványai is*” és ott választott tanítványai-val a Gethsémanében „*szomorkodik és gyötrődik*” valamint *imádkozik*. Itt azonban, amit Jézus mond, az nem ima, hanem szövegünk görög kölcsönszavával, „*hymnosz*”. Az Újszövetség csak egyetlen helyen említi, hogy Jézus és tanítványai énekeltek, és azt éppen az imént említett történet kapcsán: „*és dicsőretet énekelvén kimenének az Olajfák hegyére*” (Mt 26,30). Szövegünk a kereszthez intézett első strófája után mintegy címfeliratként azt mondja: „*A kereszt második himnusza*”, amit azonban nemcsak birtokos -, hanem részesesetnek is lehet fordítani: „*Második himnusza a keresztnek*”.

Az irat túl rövid ahhoz, hogy teológiája a maga komplexitásában kirajzolódhatnék számunkra. Inkább csak egy-egy fogódzót kapunk. Úgy tűnik, hogy nem a klasszikus gnosztikus formát látjuk, mert a tanítványoknak mintha nem *fölsímemiok* kellene a bennük rejlő lényeg, hanem megvallani „*engem*” (azaz a megdicsőült Krisztust) „*előttem*” (azaz a kereszt előtt).

A második himnuszt után azonban nem hallunk harmadik, majd negyedik himnuszt, ám meglepő módon a második himnuszt végeztével a Megváltó azt mondja tanítványainak: „*Gyűljetek hozzám, oh szent tagjaim, hogy körbetáncoljam a keresztet harmadik alkalommal*”, később pedig „*A kereszt negyedik kőrtáncá*”-ról szól. Úgy tűnik tehát, hogy himnuszt és kőrtánc színönimáként szerepelnek, Jézus nemcsak magasztalja a keresztet, hanem táncol is körülötte. Maga a tánc Izrael vallási tradíciójában bevett volt (Míriam tánc, a Dávidot ünneplők kör-

tánc, Dávid tánc – erre utal a 132. zarándokszóltár is, s általános vélekedés szerint a zarándoklatoknak rendszeren a tánc is része), de az illegitim kultuszban is (az aranyborjú körül, a Karmel hegyi Baal papok). Mindazonáltal Jézus tánc a kanonikus hagyományban ismeretlen. A kőrtánc zsidóság, épp úgy, mint a későbbi, képes volt a táncot az istentiszteletbe integrálni. Az egyház sem azonnal utasította el a táncot, hisz a 3. századig – mivel az Írás sehol sem tiltja – senki sem tiltakozik ellene; utóbb azonban tisztességtelennek tartotta. Hippolytos Egyházszabályzata és az Apostoli Konstitúciók már tiltják, hogy hivatásos táncosok tagjai legyenek a gyülekezetnek. Ambrosius, Szír Ephraem és Johannes Chrysostomus után pedig nemcsak az egyház liturgikus gyakorlatában nem volt helye a táncnak, hanem a keresztény hívők életéből is ki akarták szorítani azt. Egyiptomban a meletánusok, a kultuszban fa-harangok kongására mozogtak, s közben tapsoltak is. Ami azonban Jézust illeti, egyedül a János Aktákban említik, hogy elárulata előtt a tanítványait egybegyűjtötte, körbeállította, maga középre állt, s fölszólította őket, hogy ámennel feleljenek, majd a kőrtánc közben ő maga elkezdte énekelni misztikus himnuszeit.

Krisztus tánc mellett iratunk másik különlegessége az, hogy a Megváltó a keresztet mint élő lényről beszél. Ez hasonlóképpen atipikus, még ha nem is teljesen ismeretlen. Az Andrásházai Aktákban (valamivel Kr. u. 150 után, Alexandria?) „*(az apostol) odalépett a keresztnek, s mintha élőlény lenne, nagy hangon megszólította: Udvöz légy kereszt! Valóban örvendhetsz...*” Az 1990-es években fölfedezett berlini kopt apokrif, a Megváltó Evangéliuma, szintén ismeri a Sotemnek a keresztnek való beszédét, ráadásul némelyik mondata, amelyet „*oh kereszt*” megszólítással indít, teljesen megegyezik a núbiai kódex hasonló mondatával. Ugyanaz a buzdítás hangzik el, hogy a kereszt ne sirjon, inkább örvendjen, és hogy Jézus, aki gazdag, betölti azt a saját gazdagságával.

Nem teológiai és kultikus kapcsolat, hanem ennél több, szó szerinti egyezés mutatható ki a Megváltó Tánc és egy kairói műkereskedésből 1899-ben a Straßburger Landes- und Universitätsbibliothekba került, ismeretlen eredetű kopt papirusztörödékek között. A két nagyobb és egy tucatnyi kis fragmentum egy apokrif evangéliumból származik; a „Kopt 5” jelzetű töredék előlapja 8.-23. sorai a Kasr el-Wizz Kódex 31,1-32,4 részével direkt kapcsolatban állnak, ami annál is érdekesebb, mert a Megváltó Tánc eredetileg különálló himnuszának és katechézisének összeszerkesztettsége itt tetten érhető. Az irodalmi kapcsolat a Megváltó Tánc és a Straßburg Törödékek között kétségtelen, azt azonban nem tudjuk, hogy melyik függ a másiktól.

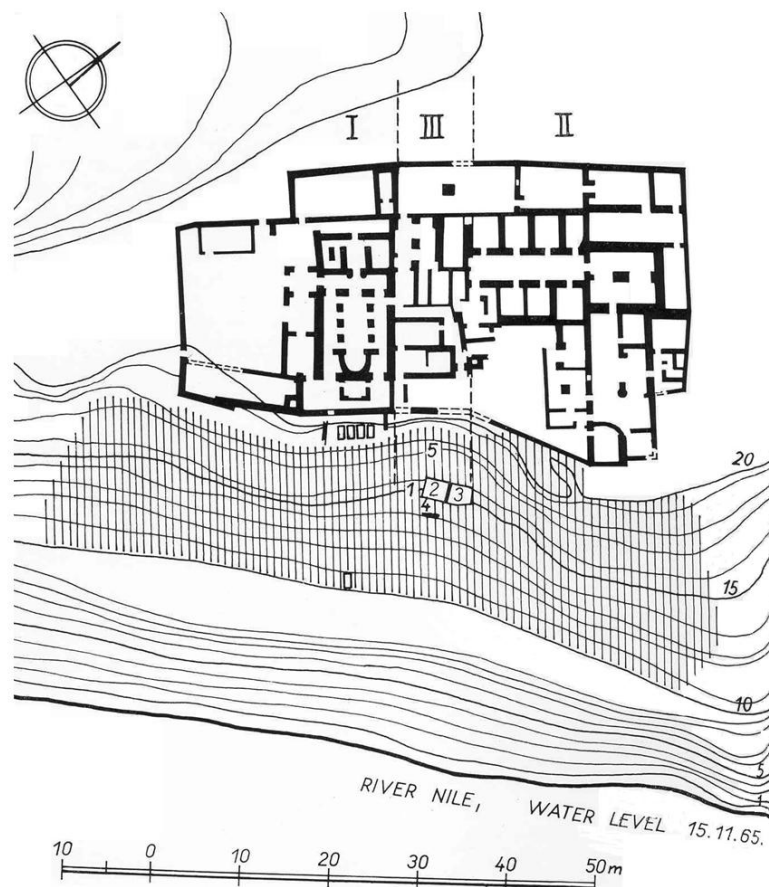
A Megváltó Táncának és a Megváltó Evangéliu-

mának az irodalmi kapcsolata teljesen nyilvánvaló. Az egyetlen kézirat, Papyrus Berol. 22220 kopt szövegének első fordítása 1998-ban jelent meg, az editio princeps egy évvel később, s letisztult vélemény mondani róla egyelőre nehéz, mert még a tekintetben is kétség merült föl, hogy a töredékeket hogyan kell összeállítani. Különlegessége – az iratunkkal mutatott párhuzamaitól eltekintve (egy sűrűn használt prezentációs formula, az ismétlődő *amenek*, az „oh, szent tagjaim” megszólítás, hogy Jézusnak föl kell szállnia a keresztre, „idézetek”, stb.) – a rendkívül megnyújtott búcsúbeszéd keretében az élőknek tekintett keresztel való beszéd, a kereszt kitüntetett teológiai szerepe, a tanítványok két töredékben is fölbukkanó mennyei elragadtatása. S. Emmel, aki a Straßburgi Törödéket és a Megváltó Evangéliumát ugyanazon mű két egymást kiegészítő töredékének tartja, s akinek szerencséje volt megismerni a Kasr el-Wizz Kódex kopt szövegét is, egy tanulmányában azt írja, hogy „... majdnem biztosnak tűnik, hogy ennek az imakönyvnek [=Kasr el-Wizz Kódex] legalább egy része – talán csak néhány mon-

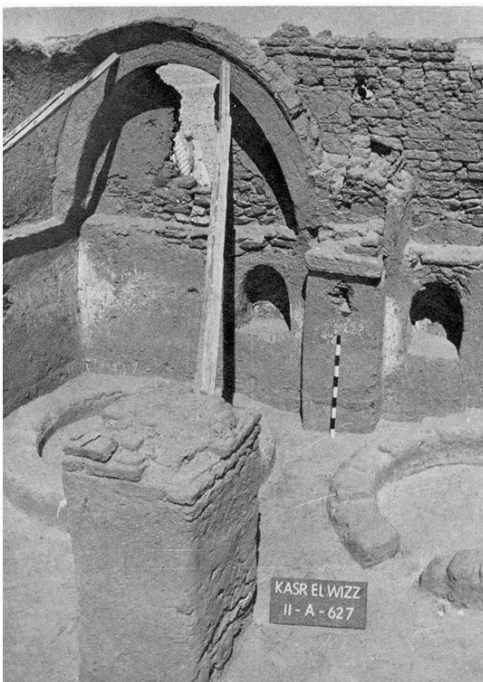
dat ... de lehet, hogy számos oldal – a Megváltó Evangéliumának kivonatolása...” ... „És ha ez így van, akkor ez a kézirat [a Megváltó Evangéliuma] kopt szövegének egy harmadik, nagy örömmel üdvözölt tanúja.”

Más jellegű az a kapcsolat, mely a Megváltó Tánc és az „*Urunk Jézus Krisztus feltámadásának könyve*”, rövidebben a Bartholomeus könyve (*Liber Bartholomaei*) között fennáll. Nem a gondolatvilág, a közös teológia, még kevésbé a hosszabban futó párhuzamos szövegrészek teszik fontossá számunkra ezt a kopt apokrifust, hanem bizonyos formai hasonlóságok, elsősorban a nyolc himnuszt, az elsőben és a töredékesen kezdődő harmadikban a litániászerűen 18-szor illetve 12-szer ismétlődő *peouu* nak (*dicsőség neked*) sorkezdetek, valamint az olyan jellemző kifejezések, mint *peFsXos nouoein* (*fénykeresztje*), „*a Mennyei Jeruzsálem paradicsomi fáinak árnyékában pihenemi*”, vagy a *namelos etouaab* (*szent tagjaim*) megszólítás.

Logikus fölteleznünk, hogy a Kasr el-Wizz Kódex két iratát azoknak a bekötés által meghatározott

A kolostor alaprajza (JEA 58, 1972, 32. tábla)

A kolostor rectoriumának állapota az 1965-ös feltárás után (JEA 56, 1970, 34. tábla, 1. kép)

sorrendjében olvasták, használták. E ponton azonban bizonyos ellenmondást érzünk, vagy legalábbis valamit nem értünk: az első irat (Megváltó Szava) ugyanis teológiai tartalma szerint később kellene következzen, míg a másodiknak (Megváltó Tánca) meg kellene előznie azt, tudniillik az első négy nappal azelőtt történik, hogy a Megváltó fölvetetné a mennyekbe, míg a második a keresztfeszítés előtt. Mind a kanonikus evangéliumok, mind az Acta az események kronológiáját követve adja elő a passió és az utána történtek eseményeit, a Kasr el-Wizz Kódex azonban a negyven nappal később történeteket helyezi előbbre. Ilyen iratoknál nem valószínű az esetlegesség. De vajon teológiai jelentést kell-e emögött keresni, avagy liturgiai szempontok érvényesülését? Lehetséges például, hogy egy – a kereszthez kapcsolódó – ünnepen fölolvasták a kereszthatalmáról szóló, mennybemenetel előtt adott, tükös jézusi kijelentést, majd utána, szintén az ünnep részeként, de egy következő liturgiai egységként jöhetett egy himnusz-koszorú a keresztről. A berlini MS Or. 1020 kódex (Stauros-text) segíthetné érthetővé tenni a mi iratunk ilyenfajta értelmezési kísérletét is, hisz az szintén két iratot tartalmaz, abban a kódexben ugyanúgy a Megváltó Szava (ónübiai variánsa)

áll elől, második irata szintén egy (más fajta) kereszt-himnusz, s annak liturgikus jellege kétségtelen. A különbség csupán annyi, hogy a Kasr el-Wizz Kódexben egyfajta kronológiai inkonzekvenciát érzékelünk. Ám amennyiben a két iratban nem egy folyamatos narratíva egymásra következő fejezeteit, hanem a liturgiai részeit látjuk, akkor ezen nem kell megbotránkoznunk.

A két mű keletkezésének helye és kora

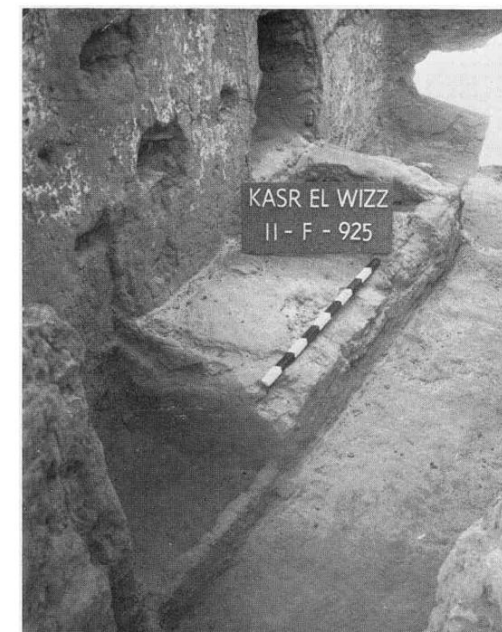
A kódex által tartalmazott két kopt irat eredetileg bizonyára nem tartozott egybe, így jogosan tételezzük föl, hogy nem szükségszerűen egykorúak, ám nehéz megmondani, hogy melyikük idősebb. Mindkettőről elmondható, hogy a *terminus ante quem* a kódex lejegyzésének kora, azaz 850±30, de ennél valószínűleg mindkét irat sokkal korábbi. Mivel nem tudtuk teljes egyértelműséggel megválaszolni azt a kérdést, hogy a kopt szöveg az eredeti-e, avagy görögből készült fordítás, így a keltezés vonatkozásában sem tudunk a kopt szöveg elé visszanyúlni. Azt a bibliai idézetek szabad használata mellett is látjuk, hogy a szöveg a már meglevő sahídi bibliafordítást használja, tehát annál későbbi lehet. Így tehát a sahídi Újszövetség megszületése (300 körül) kijelöli az időbeli alsó határt. Mindkét irat számára kiemelkedő fontosságú a kereszt. Iratunk így aligha lehet korábbi a kereszt Szent Heléna általi megtalálási legendájának

ismertté válásánál (ez a 4. század második fele, ill. az után – ami lényegében megegyezik a fénykereszt feltűnésével és az arról szóló források korával is); pontosabban, az az idő, amikor a kereszt megtalálásának ünnepe bevetté válik (5-6. század), ami a kereszt kultuszának megleveledését hozta magával. Bár a kopt nyelv darabossága az alexandriai, antiochiai és konstantinápolyi dogmatikai viták visszaadására nem a legalkalmasabb, mégis úgy tűnik, hogy a trinitárius dogma, ill. a krisztológiai viták után vagyunk, esetleg a miafizita viták korában. A Megváltó Szava doxológiájában van egy nem föl-tűnő, ám véletlennek aligha tekinthető mondat (21,9-22,2), mely az egész keresztény ékorban csak két szerzőnél fordul elő ilyenformán: az Ikoniumi Amphilochiusnál (?-394) és Epiphaniusnál (315-413): *patʿr ʾm ufʾ, ufʾ ʾm patʿ sʾn ig...w pneumʾti* („az Atya a Fiúban, a Fiú az Atyában a Szent Lélekkel egyetemben”). Ez arra mutat, hogy a Megváltó Szava szóhasználata körülbelül egyidős lehet az Egyiptomban is járt Epiphanius műveinek megismerésével, sokkal későbbi nem, mert utóbb ezt így nem használták. Ez az a kor, amikor megjelenik a keresztnek, mint élőlénynek a megszólítása, amikor a patrisztikus irodalomban megszaporodik a

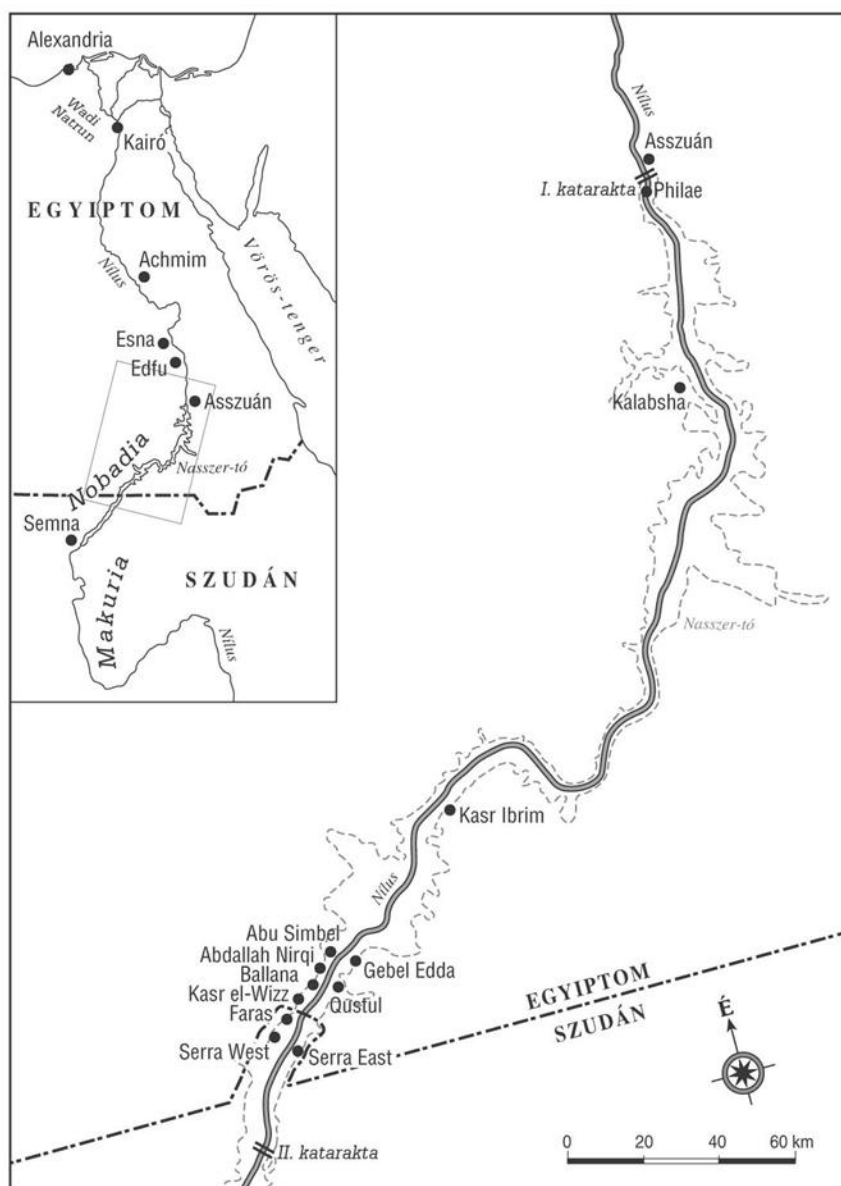
LXX-ban ugyan előforduló, de korábban nem hivatkozott *diadhma basileiaj* említése. Figyelemre méltó, hogy a Megváltó Tánca kapcsán már tárgyalt Acta Johannis, a Megváltó Evangéliuma és a Straßburg Töredék keletkezésének *terminus post quem*-je szintén a 4. század. Ez lényegében egybevág fenti megállapításunkkal. Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy a 4. században erősödnek meg az egyházban a tánc ellenes vélekedések is. Ha azok az egyházatyák, akik e véleményt képviselték, ismertek volna egy olyan – a Megváltó kijelentésének tekintélyével bíró – történetet, amelyben Jézus táncol, akkor nem merték volna a táncot kárhóztatni. Másfelől, ha már ők elítélték a táncot, akkor az őket elfogadó helyeken és időben élő orthodox csoport nehezen fogalmazott volna meg a Megváltó táncát tartalmazó liturgikus, vagy dogmatikus szövegeket, de akár „építő” irodalmat is. Elképzelhető azonban, hogy amikor Egyiptom a Khalcedoni Zsinat után a Konstantinápoly és Róma vezette egyháztól külön útra tért, akkor ott lehetővé vált egy ilyen szövegnek a mediterrán okumené nagyobb részétől távol élő egyház közösségével való elfogadtatása. Ez megtörténhetett, mondjuk az 5.-6. századi Egyiptomban. S ha ez így volt, akkor az egyben lehet annak oka is, hogy a görögül, vagy latinul beszélő egyház miért nem fordítja le, és integrálja e kopt liturgikus szöveget: ők már az orthodoxia követelményeitől eltávolodottnak érezhették. Ma még nem tartunk ott, hogy a párhuzamos iratok és a Megváltó Szava és a Megváltó Tánca időbeli sorrendjéről nyilatkozhatnánk, ez nem is segíthet a *terminus ante quem* meghatározásában.

A két, egymás mellé került irat keletkezésének helye ma ismeretlen, de elképzelhető, hogy további beható tanulmányok esetleg előrevihetnek e területen is. Ha például a *Megváltó Tánca* aphtartodokéja jellegét a föltételezések birodalmából a bizonyosságba lehetne továbbfejleszteni, akkor ez valamelyest valószínűsíthetné a Kelet egy szűkebb területét, esetleg akár Egyiptomot is. Ám a régészeti leletek minden esetlegessége mellett is figyelemre méltó, hogy a *Megváltó Szavával* párhuzamos khartumi ónübiai kódex ugyanarról a környékről került elő, ahonnan a Kasr el-Wizz Kódex, s ugyanitt írták a berlini Stauros-Text-et és Ps.-Jeruzsálemi Kyrillosnak a Keresztről szóló könyvét is. A *Megváltó Tánca* rokonszövegei közül a Megváltó Evangéliuma, a Straßburg Töredék és a Liber Bartholomaei csak Egyiptomból (és csak kopt nyelven) kerültek elő. Az iratok tehát Egyiptomban, bizonyíthatóan Felső-Egyiptomban és Nübiában népszerűek voltak, s jelenleg más-

honnan egyáltalán nem is ismertek. Az előfordulás akár véletlen is lehet, mivel azonban más irányba mutató konkrét jeleket nem látok, az egyiptomi keletkezés hipotézisét ezek megerősíteni tűnnek. Ha feltesszük, hogy Kasr el-Wizz Kódex egyik, vagy mindkét irata koptul keletkezett, mint a Megváltó Evangéliuma és feltehetően a Liber Bartholomaei is, akkor természetesen egyiptomi eredetűnek is kell tartanunk. A Berlin Ms Or 1020-ban a Megváltó Szava ónübiai változata mellett olvasható az ónübiai Pseudo-Chrysostomos is, mely a 6. század előtt nem keletkezhetett. Ám ez csak a Berlin Ms Or 1020 második iratának *terminus post quem*-jét adja meg, az elsőre, a Megváltó Szavára vonatkozóan – mely bár ugyanabban a kódexben olvasható, mégis önálló irodalmi mű – semmit nem mond. Nübia, mint keletkezési hely nem valószínűsíthető. Alternatívánk kisarkítva tehát az, hogy ha az ónübiaiul is hagyományozott Megváltó Szava feltételezett keletkezési helye Nübia lenne, akkor semmiképpen sem született a 6. század előtt, de valószínűleg inkább jóval később, ha viszont a 6. század előtti, akkor nem keletkezhetett Nübiában. A nagyon kései kor ellen szól, hogy addigra a hagyomány megszilárdult, sokkal több dolgot zárt ki, mint a korábbi korok még kiforratlan szellemi közege; ellenőrzöttébb körülmé-

A kolostor egyik cellája – a falba vágott fülkék „szekrényként” is működtek (JEA 58, 1972, IX. tábla, 3. kép)

Núbia térképe

nyek között nehezebb új iratokat az egyház közösségével elfogadtatni; ezzel elesik a núbiai hipotézis. Így a 4. század végi egyiptomi eredet valószínűbbnek tűnik. Új iratok a még nem teljesen kiforrott időben, az alakulás korában könnyebben keletkeznek, hisz hihetően kell a szóbeli tradícióra hivatkozni. Ám a föntieknél biztosabbat mondani, akár a sahidi dialektus, akár a núbiai scriptorium, akár Liber Bartholomaei kéziratának felső-egyiptomi eredete alapján vakmerőség lenne. Így azt gondoljuk, hogy jelen ismereteink alapján *mindkét irat keletkezését a 4. század végi - 6. századi Egyiptomban kereshetjük*.

Egészen más kérdés a Kasr el-Wizz Kódex két irata összeszerkesztésének ideje. Feltételezéseink itt talán valamivel biztosabb talajon állnak. Ha a Ps-Chrysostomos szöveg ónúbiai fordítása bizonyítással nem korábbi a 6-7. századnál, akkor azt a Megváltó Szavával ezelőtt az idő előtt nem is lehetett összepárosítani. Ha netán annak is volt kopt változata (és nem közvetlenül görögéből fordították), akkor egy ilyen párosítás elvileg esetleg már az 6. században elképzelhető volt. Számomra meggyőzőnek tűnik, hogy a két irat összekapcsolása (úgy, mint ahogy az a Berlini Ms Or 1020 kódexben előttünk áll) megelőzhette a Megváltó Szava + Megváltó Tánca koncepciót, ugyanis mindkét kódex kettősének második tagja mint kereszt-litánia, illetve kereszt-himnuszok funkcionált. Márpedig valószínűbbnek tűnik, hogy a Chrysostomos tekintélyével szerepeltetett litániát később egy még nagyobb tekintélyű irattal, a Megváltó kijelentéseivel cseréljék ki, sem mint hogy a Megváltó saját szavait áldozták volna föl akár a megoly autoritással rendelkező konstantinápolyi püspök litániájáért. Nem gondolom, hogy lett volna olyan kopt teológus, aki a Megváltó

szavairól lemondott volna. Ez azonban csak a Berlini Ms Or 1020 kódex két irata *szekvenciájának* prioritását jelentené a kopt hagyományban, nem pedig azt, hogy a Ps-Chrysostomos szövegnek lenne prioritása akár a Megváltó Szava, akár a Megváltó Tánca most előkerült szövegeivel szemben.

Hubai Péter
Szépművészeti Múzeum

Előadás helye és ideje:
Szépművészeti Múzeum, 2007. febr. 15.

Egyiptomi Füzetek 7/1, 2007
Kiadja a Magyar Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: H-1062 Budapest, Bajza u. 54.
e-mail: gyory@szepmuveszeti.hu